

Մարինե Խեմչյան, ք. գ. թ.
ՀԱԻ

ԱՍՏԾՈՒ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱԳԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ՍՅՈՒԺԵՆԵՐՈՒՄ

Հնուց ի վեր՝ մարդը, երազելով բարեկեցիկ կյանքի ու կենցաղի մասին, խնդրանքով՝ երբեմն ոչ-բարձրաձայն, դիմել է Աստծուն։ Հոգվածում արտացոլված է Աստծո միջամտությունը հեքիաթի հերոսի գործողություններին, բացահայտված են Աստծո՝ ամենագոր, գթասիրտ, դաստիարակող, պատժող և այլ հատկանիշները։ Մարդու կրոնադիցաբանական պատկերացումները (նախնադարյան տոհմացեղային ժամանակներից մինչև քրիստոնեություն՝ ներառելով հեթանոսության և գրադաշտության շրջանները) տարբեր դրսևորումներով իրենց արտացոլում են գտել իրապատում և հրաշապատում հեքիաթներում։ Ինչպես «Աստված ամենուր է» կարգախոսը, այնպես էլ Աստծո անունը՝ մշտապես ուղեկցում են հերոսին՝ հեքիաթի պյուժեի զարգացման ողջ ընթացքում։ Հոգվածում վեր են հանված Աստծո՝ որպես նվիրատուի և խորհրդատուի գործառույթները հայկական հեքիաթներում։ Ներկայացված են նվիրատվության և խորհրդատվության չորս ձևերը։ Պատմական Հայաստանի յուրաքանչյուր պատմագագազրական տարածաշրջանի բազմաթիվ հեքիաթների՝ հերոսին օգնելու նպատակով աստծո միջամտության մասին մոտիվները համադրվել են Աարնե-Թոմփսոն-Ութերի դասակարգման՝ հեքիաթների տիպերին, գտնվել են համարժեք տարբերակները։ Որպես կանոն, հեքիաթի հերոսին՝ դժվարագույն խնդիրներն իրագործելու ճանապարհին ճիշտ ժամանակին և ճիշտ տեղում հայտնված նվիրատուներն ու խորհրդատուները, տարաբնույթ օգնականները, հրաշագործ առարկաներն ու կենդանիները մեծ մասամբ ուղարկված են լինում Աստծո կողմից։

Հիմնաբանը՝ հեքիաթ, Աստված, նվիրատու, խորհրդատու, գործառույթ, կերպափոխություն, միջնորդ, երազ, պատմագագազրական տարածաշրջան, կրոնադիցաբանական պատկերացում։

Աստված բառի հիշատակությունները

Մարդը, գիտակցական կյանքի սկզբնավորումից ի վեր, ապավինել է գերբնական ուժերի գործոյանը՝ հուսալով իրականացնել դժվարհասանելի երազանքները, ստեղծել բարեկեցիկ կյանք ու կենցաղ։ Մարդու երազանքներն իրենց արտահայտությունն են գտել հեքիաթներում, որոնք ստեղծվել և սերնդեսերունդ փոխանցվել են՝ հասնելով մեր օրերը։ Հայկական հեքիաթների վրա խորը հետք են թողել մարդու կրոնադիցաբանական պատկերացումները։ Հայոց մեջ նախնադարից են գալիս բնության անշունչ առարկաների ոգեղենացումը, տոտեմական նախնիների, բնության չորս տարերքի, ոգիների պաշտամունքը, աշխարհի, հոգու, մահվան և հանդերձյալ կյանքի մասին նախնական պատկերացումները¹։ Հեթանոսական աստվածների անուններ, սակայն, հեքիաթներում սովորաբար չեն հանդիպում²։

1 Հմմտ. Арутюнян 1987, 105; Հարությունյան 2001, 6–18։

2 Ավելի ուշ շրջանի անվանակիր «աստված»ները (Հիսուս Քրիստոս, Մուհամմեդ) հաճախ

Մեր նպատակն է՝ ներկայացնել տիեզերքը ստեղծող և կառավարող գերագույն էակի՝ Աստծո դերը հայկական հեքիաթներում: Հեքիաթներում *Աստված* բառը հանդիպում է և՛ գրական, և՛ տվյալ տարածաշրջանին բնորոշ բարբառային ձևերով (ասված, աստուծ, աստոծ, ասպած. աստվածությունն են)³:

Աստծո տեսանելի կամ անտեսանելի ներկայությունն ամկա է պատմական Հայաստանի պատմագագաթական բոլոր երկրամասերի հեքիաթների գերակշիռ մասում: Հեքիաթի պյուծեի զարգացման ընթացքում հերոսը կամ ընդհանրապես՝ ցանկացած գործող անձ բազմիցս առիթ է ունենում հիշելու Աստծո անունը՝ թախանձական («Աստու սիրուն», «ի սեր Աստու», «Աստու խաթեր», «Ասպած սիրես» են), գոհունակության և բավարարվածության («փառք քեզ Աստված», «փառք իրան», «փարքյըտ շատ ինի, Ա՛ստուծ»), բարեմաղթության («Աստված քու հետ ընի», «Աստված քու ճամփեն պնրի պնց անի»), զարմանքի և վարանման («տեր Աստված», «մարդ Աստու»), օրհնանքի («Աստված քեզ էլ օխնի», «Աստծու օխնիթկ վրետ էղնի», երդման («վիրև Աստված, ներքև՝ դու»), Աստծուն ապավինելու և օգնության («Աստված քյե խե», «Աստուն ամանաթ», «Աստված քեզ ուժ տա, որ գուրզը բանըցնես», «Աստված քեզ կենդանի ետ դարցընի», «Աստված մենձ ա», «Աստված ողորմած ա»), ասելիքը հաստատելու («մեյիվան, Աստծու մեյիվան ի»), մեղադրանքը հերքելու («ես մեղ՝ Աստու», «քու Աստծուն մեղա»), գաղտնիքը խոստովանելու («ինչ քյեզնից պախես, ինչ՝ Աստծուց») և այլ արտահայտություններում:

Այս արտահայտություններից բացի՝ հայկական հեքիաթներում հաճախ են հանդիպում «շատ գնաց, քիչ գնաց, Աստված գիտի», «թե քնած էր, թե զարթուն էր, Աստված գիտեր, մի ձեն հիմացավ», «Ֆորըմը մնաց, շատն ու քիչը Աստված գիտեր» և այլ հեքիաթային միջնամասային կայուն բանաձևեր⁴: Նշված կայուն բանաձևերից կարելի եզրակացնել, որ հեքիաթի հերոսին՝ դժվարագույն խնդիրներ իրագործելու ճանապարհին ճիշտ ժամանակին և ճիշտ տեղում հայտնված նվիրատուներն ու խորհրդատուները (ծերունի, պառավ, աղջիկ, դերվիշ, դև, ձի, առյուծ, թռչուն, օձ, միջատ են), տարաբնույթ օգնականները (գերբնական հասկություններով օժտված գործող անձինք) ու հրաշագործ

են հանդիպում հայ իրապատում հեքիաթներում և հանդես են գալիս սուկ որպես գործող անձ՝ չունենալով նվիրատուի և խորհրդատուի դերակատարություն: Վան-Վասպուրականի հեքիաթներից մեկում անվանակիր սրբի օրինակ է՝ «սարերաց-ծովերաց աստված» Տեր-Ղոնդիոսը, ում նվիրատվությամբ՝ հերոսն օժտվում է մեծ ուժով և իր ճանապարհին հանդիպած չար ուժերի նկատմամբ հաղթանակով դուրս գալիս [ՀԺՀ-14, 68 (№ 4. «Ծամ-ծուն»)]։ Մեր ուսումնասիրած հայկական հեքիաթներում Քրիստոսը որպես նվիրատու և խորհրդատու հանդես է գալիս Տավուշում և Վան-Վասպուրականում: Առաջին դեպքում՝ Քրիստոսի թաշկինակի միջոցով վերականգնվում են հերոսուհու կտրված թևերն ու կրծքերը, վերակենդանանում է երեսան [Խեմչյան 2008 (կազմ.), 143, № 33 (33). «Հորից հալածված աղջկա բախտը»], երկրորդ դեպքում՝ սուրբ Գևորգի խորհրդատվությամբ և Քրիստոսի անունն օգտագործելով՝ հերոսը լուծում է իր առջև թագավորի առաջադրած խնդիրները [ՀԺՀ-16, 421–422 (№ 55. «Դժխոյն Հեղինե և Գիքո»)]:

3 Աստված բառի գրական և բարբառային ձևերի դրսևորումների մասին տես Մեսրոպյան 2016, 69–80:

4 Միջնամասային կայուն բանաձևերի մասին տես Խեմչյան 2011, 223:

առարկաները (լույս տվող ձու, սփռոց, գլխարկ, մոմակալ, շվի ևն) մեծ մասամբ ուղարկված են Աստծո կողմից:

Աստծո միջամտության տեսակները

Ժողովրդական բազմաթիվ հեքիաթներում՝ Աստված անմիջական ներգործությամբ՝ անժառանգ ամուսիններին կամ անժառանգ պառավին զավակ (հաճախ կենդանական կամ բուսական ծագման՝ հետագայում կերպավորված լու հնարավորությամբ) է պարգևում՝ լսելով հերոսի խնդրանքը կամ առանց խնդրանք, աղքատին ունեցվածքի տեր է դարձնում (երբեմն փորձության ենթարկելով), հրաշագործ հատկություններով առարկա (լույս տվող ձու, սփռոց, գլխարկ, մոմակալ, շվի) կամ կենդանի (ծի, վագր, աքաղաղ) է նվիրում, հերոսին օժտում է շնորհներով, ևն:

Աստծո նվիրատվությունն ու խորհրդատվությունը հայկական հեքիաթի հերոսին կատարվում են հետևյալ ձևերով.

- ա) լսելով հերոսի խնդրանքը («Արևհատ և օձամանուկ», «Մարթակեր ախչիկ», «Օխձը տղան», «Խազգողու հեքիաթը» ևն);
- բ) առանց հերոսի խնդրանքի («Գյուլշանի հեքիաթը», «Ասլան-Ղըռասլան», «Էյնա բունիզի» ևն);
- գ) միջնորդավորված՝ ծերունու, հրեշտակի, դերվիշի ևն կերպարանքով («Գյուլշանի հեքիաթը», «Վարդիթեր», «Արա Գեղեցիկ», «Աստուծ գլիդում ա՛ հինչ ա անում», «Աստված ձեր խերն ի» ևն);
- դ) հերոսի կերպավորությամբ՝ եղնիկ, կով, օձ ևն դարձնելով («Եղնը ախչիզ», «Թանջյուման խաթուն», «Բյնամ, քյնամ սև օձին» ևն);
- ե) հերոսին երագում խորհուրդներ տալով («Արագը կադարվալ ա», «Ղուշ փարին», «Բախտի հետևից ման եկողը» ևն):

Սույն հոդվածում մանրամասնորեն կանդրադառնանք նվիրատվության հատկապես ա) տեսակին, կքննարկենք նաև բ) և գ) տեսակները:

Ժառանգի մոտիվը և խնդրանքն առ Աստված

Հայկական հեքիաթներում զգալի թիվ են կազմում անժառանգ թագավորի, անժառանգ աղքատ ամուսինների, ջրաղացպանի կամ վաճառականի մասին մոտիվները: Ինչպես նշում է բանագետ Եվա Զաքարյանը՝ «...ամլությունը, մանավանդ թագավորինը, համարվել է հասարակական, սոցիալական հարաբերությունների աններդաշնակության արդյունք և դրա դիմաց ասպրժո սահմանած պարիծ...»⁵:

Աստծո ողորմածությունը ստանալու համար՝ հեքիաթներից մեկում թագավորին հետևյալ խորհուրդն են տալիս. «Թաքավոր ասրած կենա, քու խազինի դուռը բաց կանես, քու ամբարն էլ բաց կանես՝ սովածին հաց կրաս, տկլորին շոր կրաս, չոնևորին փող կրաս: Ասրված կքաղցրանաս, քեզ մի տղա

կրա»⁶, մեկ այլ հեքիաթում դերվիշն է անժառանգ թագավորին ասում. «Դուք ասարծու ճամփուցը ընկած եք, նահախ երդան րուրասաղ եք անում, կախաղան եք տալի, նահախ խեղդում եք: Ձեր րուրասաղները (բանարկյալները) վեր թողեք, ասառ ճանապարհին կացեք, մարաղ արեք, մոմ վառեք, թե քեզ երեխա չի ըլի՝ իմ վիզը կտրեցեք»⁷: Բարեգործության դիմաց ժառանգ ակնկալելու մոտիվը հայ ժողովրդական հեքիաթների առանցքային մոտիվներից է: Ժառանգ չունեցող ամուսիններն առատորեն իրենց ունեցվածքից բաժին են հանում աղքատներին՝ ակնկալելով, որ «Մենք շար տալիս ենք, որ վերևից ասարված տենա՝ ժառանգ տա, որպեզի մենք էլ ուրախանանք»⁸:

Երբեմն հեքիաթներում երեխա ունեցող թագավորն է պատժվում. այսպես՝ «Մարթակեր ախչիկ» հեքիաթում թագավորը չի բավարարվում իր ունեցվածքով և երեք որդիներով և Աստծուց աղջիկ է խնդրում: Որդիներից մեկը փորձում է հորը համոզել. «Տյո բեռյում ես, ասարված քյե իրեքյ լաճ տվե, քյե թակավորութեն տվե, եսի որ տյո կուլաս, ասարված պերք ի տփի վեր մեր գլխուն, մեր թակավորութեն մեզնից առնի»⁹: Թագավորն աղջիկ էր ուզում, որպեսզի նրան ամուսնացնի ուրիշ թագավորի որդու հետ և ավելի հարստանա. Աստված չի մերժում նրա խնդրանքը և տալիս է մարդակեր աղջիկ, որը հետագայում մեծ վտանգի առաջ է կանգնեցնում թագավորությունը:

Սակայն ոչ բոլոր դեպքերում է, որ Աստծո պատիժ ստացած անժառանգ թագավորն ազախ է և անգութ: Հայկական հեքիաթների զգալի մասում Աստված, լսելով թագավորի խնդրանքը, նրան օձի ճուտ է ուղարկում: Օձ→երիտասարդ կերպափոխության մոտիվն առկա է Աարնե-Թոմփսոն-Ութերի դասակարգման 433, 433A, 433B, 433C հեքիաթների տիպերի տարբերակներում¹⁰:

Մեր ուսումնասիրած հայկական հեքիաթներում Աստված անժառանգ ամուսիններին (միայնակ պառավին) օձ-զավակ է նվիրում կամ նրանց խնդրանքով. «Տեր ասարված, ինչ կըլի, որ ինձ էլ մի զավակ տալի, ես էլ սիրեի իմ զավակին. բա ես էս օցի դդար էլ կայի ոչ, որ մի օցի ճուր էլ ա ինձ տալիս չես»¹¹, «Ասարուժ, յանի հինչ կընի, մըզ էլ մին խոխա տաս... մոնք էլ խոխու սնն ըսկանանք»¹² ևն¹³, կամ պարզապես ինքն է որոշում նվիրատվություն անել. աղքատ ամուսիններին օձ է տալիս¹⁴, անժառանգ թագուհին օձի ճուտ է բերում¹⁵ ևն:

6 ՀԺՀ-3, 140 (№10. «Ղահրաման-Ասլան թաքավորներ»):

7 ՀԺՀ-8, 201 (№27. «Երկինք գնացող տղեն»):

8 Խեմչյան 2008, 106 (№21(21). «Խեչոյի հեքիաթը»):

9 ՀԺՀ-15, 240 (№35. «Մարթակեր ախչիկ»):

10 Uther 2011, 95 – 97.

11 ՀԺՀ-1, 236 (№17. «Արևիստ և օձամանուկ»):

12 Սարգսյան 2015, 167 (№1 (21). «Օխձը տըղան»):

13 ՀԺՀ-6, 77 (№15. «Օգ-մանուկին հաքյաթը»); ՀԺՀ-4, 195 (№23. «Միրզա Մահմուտի հեքիաթը»); ՀԺՀ-3, 219 (№18, «Միթիլ խավք»):

14 ՀԺՀ-9, №43, 244–252 («Հաքրմանի հեքիաթը»); ՀԺՀ-4, №1, 15–26 («Հաքրմանի»):

15 ՀԺՀ-3, №14, 175–181 («Օձ-Մանուկ և Արին-Արմանելին»); ՀԺՀ-6, №15, 77–80 («Օձ-մանուկին հաքյաթը»):

Արցախի «Օխձը տըղան» հեքիաթում աղքատ ցախավաճառը թախանձանքների արդյունքում անտառում թոչնի երեք ձու է գտնում: Չվերից մեկից օձի ճուտ է դուրս գալիս, լեզու է առնում, ասում, որ Աստված իրեն ուղարկել է նրանց համար որպես որդի: Օձը մեծանալով՝ դառնում է շահմար օձ, խնդրում հորը, որ գնա թագավորի փոքր աղջկա համար խնամախոսության: Թագավորը, վրդովվելով ցախավաճառի հանդգնությունից, հրամայում է նրան կտոր-կտոր անել և թափել պալատի առաջ: Ի տարբերություն հայկական հեքիաթներում առկա՝ մարդու մարմնի մասերն ամբողջացնելու և նրան վերակենդանացնելու այլ ձևերի (թոչունի՝ աղբյուրի ջրի մեջ թաթախած փետուրով, թոչունի թքով, աղոթքով, կախարդի կողմից կուլ տալով և վերադարձնելով, ևն)՝ այս հեքիաթում օձը «*քյինսն ա հորը պըրեռնէրէն քըշտէն ծըլվիծսնյ անում, էլ թա հինչ թիլիսիւմ ա անում, թա հունց ա անում, մին էլ հիրըվանէրը լըհա էն ըն տըռնում, վէր էս թիքյի-թիքյն տըռնած մարթը սըղացալ*»¹⁶: Թագավորը, տեսնելով օձի հմայական գորությունը, ցախավաճառին երեք անիրականանալի առաջադրանք է տալիս: Օձի խորհրդատվությամբ՝ ցախավաճառը կարողանում է կատարել թագավորի պայմանները, և վերջինս ստիպված իր աղջկան կնության է տալիս օձին: Կախարդանքով օձ դարձած երիտասարդը, գաղտնիքը ուրիշների մոտ բացահայտելու դեպքում, վերադարձվում է անդրաշխարհի և միայն կնոջ յոթ տարվա դեգերումներից հետո է վերանում կախարդանքը:

Աստծո կողմից կերպափոխված զավակ ստանալու մոտիվների մեջ կարելի է առանձնացնել նվեր դրումի¹⁷ և ձուկ ծննդաբերելու¹⁸ մասին մոտիվները (ATU 409A)¹⁹: Կենդանական կամ բուսական ծագում ունեցող ժառանգների մեջ մթագնված կերպով պահպանված է տարբեր ազգերի կենդանական կամ բուսական նախահոր գաղափարը: Համաձայն շոտլանդացի մարդաբան Ջեյմս Ֆրեզերի՝ տոհմի ամեն մի անդամի կյանքը կապված է կենդանական կամ բուսական որևէ տեսակի ներկայացուցչի կյանքի հետ, և կենդանուն սպանելու կամ բույսը ոչնչացնելու հետևանքը կլինի համապատասխան մարդու մահը²⁰: Մուսալեռի տարբերակում դդումը կրակի մեջ գցելուց հետո վերանում է կախարդանքը, և կերպափոխված աղջիկը շարունակում է երջանիկ ապրել²¹: Այլ է պատկերը Մանազկերտի տարբերակում. աղջիկը, ամեն անգամ դդումից դուրս գալուց հետո, այն փակում էր սնդուկում, որպեսզի իրեն վտանգ չսպառնա, սակայն. «*էսոր մոռցալ, չփակեց... թաքավորի տղեն աջալա հ'ելալ օջախ վառեց, պղինձ մի ջուր դրալ վրեն, տղմինին դրեց մեջ, խաշեց*»²², արդյունքում՝ դդում-աղջիկն ապրում է մեկ տարի և մահանում:

16 Սարգսյան 2015, 168 (№1(21). «Օխձը տըղան»):

17 Սվազյան 1984, №9(9), 55–57; ՀԺՀ-9, №42, 238–243 («Տղում ախչիկ»):

18 ՀԺՀ-1, №31, 407–414 («Ձուկ տղան»):

19 Uther 2011, 243–244.

20 Ֆրեզեր 1989, 809:

21 Սվազյան 1984, №9(9), 57 («Տոռմը»):

22 ՀԺՀ-9, 242 (№42. «Տղում ախչիկ»):

Ինչպես տեսնում ենք, անժառանգ ամուսիններն Աստծո ողորմածությամբ կենդանական կամ բուսական ծագման ժառանգ ստանալուց հետո շարունակում են կախման մեջ մնալ նրանից: «Ձուկ տղան» հեքիաթում կատարվում է կրկնակի կերպափոխություն՝ ձուկ ↔ երիտասարդ ↔ աղաձևի ↔ երիտասարդ: Հմայական արգելքի խախտման, այսինքն՝ ձկան կաշին կրակին տալու արդյունքում՝ վաճառականի տղան կերպափոխվում է աղաձևու և անհետանում: Երկար որոնումներից հետո (տարբեր խորհրդատուների օգնությամբ) նրա կինը՝ թագավորի աղջիկը, կարողանում է գտնել ամուսնուն, սակայն ինչոր սխալ թույլ տալով (սրտի վրայի թուղթը թարս դնելով)՝ դարձյալ կորցնում է նրան: Անդրաշխարհից հերոսի վերադարձը կատարվում է նրա որդու միջոցով, որն անմահական խնձոր և անմահական ջուր բերելու համար հայտնվում է այնտեղ: Աստված, ժամանակավորապես վաճառականին զրկելով որդուց, նրան նաև թող է տալիս և երեք աղջիկ (աղջիկների կերպափոխված աղաձևիներ)²³:

Հերոսը խնդրանքով դիմում է Աստծուն՝ ոչ միայն ժառանգ ստանալու համար: «Մարդակերպ ձուկը» հեքիաթում. «*Էս խելճ մարդը չոքավ աղոթք էրավ, արտասունք թափեց, մեկ էրկու սհաթ լալով, պաղապրելով աղաչեց աստծուն, որ հոգի տա էդ փեսու մարդուն*»²⁴: Աստված չի անտեսում հերոսի աղաչանքը և հոգի է դնում փայտե մարդու մեջ:

Առանց խնդրանք նվիրատվություն

Հայկական բազմաթիվ հեքիաթներում հերոսի գործողությունների ընթացքում ծագած խնդիրների լուծման համար երբեմն Աստված չի սպասում, որ իրեն խնդրեն, այլ ինքն է որոշում նվիրատվություն կատարել կամ խորհուրդ տալ: Աստծո տված այդօրինակ նվերները բազմազան են՝ լույս տվող ձու²⁵, ձի²⁶, վագր, աքաղաղ²⁷ ևն:

Աղքատ ամուսիններին Աստծո տված՝ լույս տվող ձուն իր վրա է հրավիրում թագավորի ուշադրությունը՝ դրանով իսկ ապահովելով դարձյալ Աստծուց նրանց ուղարկված գույգ որդիների ապագան: Մեկ այլ հեքիաթում («Խոսքով շահ») Աստծո նվերը՝ ձին, պուժեի զարգացման ընթացքում դառնում է նրա խորհրդատուն, իսկ «Ասլան-Ղըռաւսլան» հեքիաթում Աստված հերոսին մոտալուտ վտանգից՝ մարդակեր քրոջից փրկում է՝ աքաղաղ և վագրի ձագեր ուղարկելով:

Հերոսին նվեր տալով՝ Աստված երբեմն դառնում է նաև խորհրդատու: Այսպես, «Էյնա բունիզի» հեքիաթում Աստված մի աղքատ մարդու ծառ է տալիս, որի անունը նշանակում էր օձի գլխից բուսած: Օձը, ըստ մարդու նախնական տիեզերական պատկերացումների, գտնվում է տիեզերական ծառի ստորին մասում²⁸: Օձի գլխից բուսած ծառը այս աշխարհի հետ ստորերկրային

23 ՀԺՀ-1, № 31, 407–414 («Ձուկ տղան»):

24 ՀԺՀ-4, 69 (№ 4. «Մարդակերպ ձուկը»):

25 ՀԺՀ-1, № 33, 423–440 («Գյուլշանի հեքիաթը»):

26 ՀԺՀ-1, № 34, 441–455 («Խոսքով շահ»):

27 Հովսեփյան 2009, № 16 (16), 105–110:

28 Топоров 1987, 398–406; Иванов 1987, 233–234.

կապն է խորհրդանշում: Աղքատ մարդու հարստանալու գրավականն էր՝ գաղտնի պահել ծառի անունը՝ *Էյնա բունիզի*: Հարստացած մարդը խախտում է Աստծո՝ իր առջև դրած պայմանը. «*Տու վեշ մինին ասիս վեշ ծառեն անըմը, լուխճին նըհեյր մննթ կըկյաս, կասիս. «Հու վեր ծառես անըմը դնոզ ասե, ծառես էլ, կընենգըս էլ, իլննծ-չիլնծըս էլ փաս ըմ նորան, հու վեր սիսալ ասե, հինչքան հըրըսարթուն օնե, ինձ բիդի փա»*²⁹ և զրկվում հարստությունից: Սակայն Աստված ողորմած է. նա երկրորդ խորհուրդն է տալիս այդ մարդուն և վերադարձնում նրա ողջ ունեցվածքը:

Միջնորդավորված նվիրատվություն

Վերոհիշյալ հեքիաթներում նվիրատվությունն ու խորհրդատվությունը հերոսին՝ կատարվում է Աստծո անմիջական միջամտությամբ: Քիչ չեն նաև այն հեքիաթները, որոնցում Աստված գործում է միջնորդների միջոցով (ծերունի, հրեշտակ, դերվիշ ևն)՝ ընդունելով նրանց կերպարանքը: Հաճախ հեքիաթներում Աստված հայտնվում է սպիտակամորուս ծերունու (ճամփաբաժանի, սև-սպիտակ թելեր կծկող, ճակատագիր գրող, ևն) տեսքով:

Կարսի հեքիաթներից մեկում թագավորի աղջիկը ավագակի՝ Դալի Հասանի ձեռքից պրծնելու համար օգնություն է խնդրում Աստծուց և խոստանում, որ իր ապագա երեխային նրան մատաղ կանի: Ծնվում է աղջիկ: 6–7 տարեկան աղջկան է մոտենում սպիտակամորուս ծերունին և ասում, որ մորը հիշեցնի իր խոստման մասին: Մայրը, խոստման համաձայն, ծերունուն է ուղարկում աղջկան: Իսկ ծերունին, ի պատասխան խոստման կատարման, աղջկան օժտում է շնորհներով («*Քելածդ վախյը ուրիդ փակի հողը օսկի դառնա, ծիծաղաս՝ չորս թարաֆդ վարդ-մանուշակ բուսնի, լվացվածդ փեղը յոնջա ու կորնկան բուսնի, եթե լաս՝ քարե կարկուտ գա: Դե գնա, – էս կըսե ու ըխարիարը աներևոյթ կեդ-նի»*³⁰) և նրան վերադարձնում մորը:

Մեկ այլ հեքիաթում Աստված աղքատ ամուսինների նորածին երեխային է միջնորդների (պահապան հրեշտակ, տատմեր, քահանա, քավոր) միջոցով շնորհներով օժտում³¹:

Երեք եղբայրներին կամ երեք ընկերներին փորձության ենթարկելը հայկական հեքիաթներում սովորաբար կատարվում է հրեշտակի կամ ծերունու կերպարանք ստացած Աստծո միջոցով: Կատարվում է նվիրատվություն (երեքին էլ), այնուհետև, փորձության ենթարկելով նրանց, նվերը (տունը, հոտը, այգին) թողնվում է նրան՝ ով կարողանում է դիմակայել փորձությանը³²:

Վերը նշեցինք այն կերպավորությունների մասին, որոնք կատարվում են կախարդանքի արդյունքում: Հայկական որոշ հեքիաթներում Աստված կերպավորություն է կատարում ապրուստի միջոցի կամ վտանգից փրկվելու հա-

29 Սարգսյան 2015, 77 (№1(1). «Էյնա բունիզի»):

30 Հարությունյան և այլք 2013 (կազմ.), 169 (№26(26). «Թագավորի աղջկա հեքիաթը»):

31 ՀԺՀ-1, 357 (№26. «Վարդիթեր»):

32 Սարգսյան 2015, №1 (17), 149 – 152 («Աստուծ գլխիմ ա հինչ ա անում»); Հարությունյան և այլք 2015, №54 (54), 145 – 147; ՀԺՀ-18, №9, 68 – 69 («Երեք եղբայր»):

մար: «Թանջյուման խաթուն» հեքիաթում Աստված աղքատ գյուղացու կնոջը կարմիր կով է դարձնում, որպեսզի նրա ընտանիքը կարողանա իր ապրուստը հոգալ, խորթ մոր պահանջով կովը մորթելուց հետո ևս Աստված շարունակում է իր օգնությունը՝ կովին որպես միջնորդ օգտագործելով (նվիրատու և խորհրդատու կով)³³:

Ամփոփում

Երբեմն, հերոսին փրկելու համար, Աստված նրան կերպավորության է ենթարկում: Ղարադաղի հեքիաթներից մեկում հարուստ հովվի աղջկան դևերի ձեռքից ազատելու համար Աստված նրան եղինկ է դարձնում: Հերոսը սպանում է դևերին, եղինկին Աստված նորից աղջիկ է դարձնում³⁴: Այս մոտիվը վերաբերում է նվիրատվության դ) տեսակին:

Ինչպես արթուն ժամանակ է Աստծո անունն անընդհատ մարդու շուրթերին՝ իրեն օգնելու ակնկալիքով, այնպես էլ նիրհելիս կամ քնած ժամանակ՝ երագում նրան այցելում է Աստված (երբեմն միջնորդի տեսքով՝ ծերունի, մեռած նախնի, ինչ-որ մարդ, թոչուն, կենդանի, ինչ-որ ձայն, ևն) և խորհրդատվությամբ, երբեմն էլ նվիրատվությամբ օգնում հերոսին՝ լուծելու իր առջև ծառացած դժվարագույն խնդիրները³⁵: Սույն մոտիվը վերաբերում է նվիրատվության ե) տեսակին, որը, ինչպես և դ) տեսակը, հուսով ենք, որ մանրամասնորեն կքննարկենք առանձին հոդվածում:

Հայ ժողովրդական տպագիր հեքիաթների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հեքիաթի հերոսին Աստված ուղեկցում է ամենուրեք՝ արթմնի թե երագում, տեսանելի թե անտեսանելի ներկայությամբ, իր տեսքով թե միջնորդավորված, խնդրանքով թե անխնդիր: Մեծ է Աստծո դերը հեքիաթում որպես նվիրատու և խորհրդատու: Աստծո նվիրատվությունը միշտ ուղեկցվում է խորհրդատվությամբ՝ նվերը ճիշտ օգտագործելու նպատակով, քանզի սխալվելու պարագայում այն չի կարող ծառայել ի նպաստ հերոսի գործողությունների:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սկզբնաղբյուրներ

ԽԵՄՉՅԱՆ 2008 (կազմ.)

Խեմչյան Է. Հ. (կազմող), Իջևան (Ձորովոր) // ՀԱԲ, հ. 25 (խմբ. Ս. Բ. Հարությունյան), Երևան, «Գիտություն», 2008, 491 էջ:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ և այլք 2013 (կազմ.)

Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը (կազմողներ՝ Ս. Բ. Հարությունյան, Ս. Ա. Վարդանյան, Է. Հ. Խեմչյան, Լ. Խ. Ղոնջյան, Մ. Հ. Խեմչյան), ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, «Գիտություն», 2013, 751 էջ:

33 ՀԺՀ-14, №16, 194–205 («Թանջյուման խաթուն»):

34 Հովսեփյան 2009, №24 (24), 142–147 («Եղինը աղչիզ»):

35 Խեմչյան 2017, 162–172:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ և այլք 2015 (կազմ.)

Միկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը (կազմողներ՝ Ս.Բ. Հարությունյան, Է. Հ. Խեմյան, Մ. Հ. Խեմյան, Ա. Կ. Պողոսյան, խմբ. Ս.Բ. Հարությունյան), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, «Գիտություն», 2015, 708 էջ:

ՀԺՀ-1

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 1 (կազմ. Ա. Մ. Նազինյան, խմբ. Ա. Տ. Ղանալանյան), ՀՍՍՌ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, 1959, 671 էջ:

ՀԺՀ-3

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 3 (կազմ. Ա. Մ. Նազինյան, խմբ. Գ. Ն. Հովսեփյան, Է. Ա. Պիվազյան), ՀՍՍՌ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, 1962, 672 էջ:

ՀԺՀ-4

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հատոր 4 (կազմ. Մ. Ս. Մկրտչյան, խմբ. Հ. Մ. Մկրտչյան), ՀՍՍՌ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1963, 552 էջ:

ՀԺՀ-6

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6 (կազմ. Ա. Մ. Նազինյան, Վ. Գ. Սվազյան, խմբ. Ս. Գ. Աբրահամյան), ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1973, 779 էջ:

ՀԺՀ-8

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 8 (կազմ. Ա. Մ. Նազինյան, Ռ. Հ. Գրիգորյան, խմբ. Հ. Մ. Մկրտչյան), ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, 904 էջ:

ՀԺՀ-9

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 9 (կազմ. Մ. Ս. Մկրտչյան, խմբ. Ս. Ս. Տարոնցի), ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1968, 651 էջ:

ՀԺՀ-14

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 14 (կազմ. Ա. Ս. Ղազինյան, խմբ. Ս. Ա. Գևորգյան), ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1999, 591 էջ:

ՀԺՀ-15

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 15. Վան-Վասպուրական (կազմ. Վ. Գ. Սվազյան, խմբ. Ս. Ա. Գևորգյան), ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, «Ամրոց», 1998, 512 էջ:

ՀԺՀ-16

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 16 (կազմ. Ա. Մ. Նազինյան, Ա. Ս. Ղազինյան, խմբ. Ա. Ս. Ղազինյան), ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, «Գիտություն», 2009, 512 էջ:

ՀԺՀ-18

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 18 (կազմ. Թ. Հ. Գևորգյան, խմբ. Թ. Լ. Հայրապետյան), ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, «Գիտություն», 2016, 656 էջ:

ՍՎԱԶԼՅԱՆ 1984 (կազմ)

Սվազյան Վ. Գ. (կազմող), Մուսա լեռ // ՀԱԲ, հ. 16 (խմբ. Ս. Բ. Հարությունյան), ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 220 էջ:

Ուսումնասիրություններ

ԶԱԲԱՐՅԱՆ 2016

Զաքարյան Ե. Լ., Հիվանդության և բուժման առասպելային հայկական հեքիաթներում, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, «Գիտություն», 2016, 288 էջ:

ԽԵՄՉՅԱՆ 2017

Խեմչյան Մ. Հ., Խորհրդատվությունը և նվիրատվությունը երագներում (ըստ հայ ժողովրդական հեքիաթների) // ՊԲՀ, 2017, №2, 162–172:

ԽԵՄՉՅԱՆ 2011

Խեմչյան Ե. Հ., Սկսվածքային և միջնամասային կայուն բանաձևերը Տավուշի հեքիաթներում // ՊԲՀ, 2011, №1, 206–229:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ 2001

Հարությունյան Ս. Բ., Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը. ընդհանուր ակնարկ, Երևան, «Մուղնի», 2001, 57 էջ:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ 2009 (կազմ.)

Հովսեփյան Հ. Հ. (կազմող), Ղարադաղի հայերը (1–2), հ. 2. Բանահյուսություն (խմբ. Ա. Ս. Ղազիյան) // Ազգագրական և բանահյուսական ժառանգություն-2, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, «Գիտություն», 2009, 643 էջ:

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ 2016

Մեսրոպյան Հ. Հ., «Աստված» խորհրդանշանը հայերենի բարբառներում // Բանբեր հայագիտության, 2016, №3 (12), 68–85:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ 2015

Սարգսյան Ա. Յ., Արցախի բանահյուսությունը, ՀՀ Մշակույթի նախարարություն, ԼՂՀ Մշակույթի և երիտասարդության հարցերի նախարարություն, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 2015, 752 էջ:

ՖՐԵՋԵՐ 1989

Ֆրեդեր Ջ. Ջ., Ոսկե ճյուղը. մոգության և կրոնի ուսումնասիրություն, Երևան, «Հայաստան», 1989, 880 էջ:

АРУТЮНЯН 1987

Арутюнян С. Б., Армянская мифология // Мифы народов мира, т. 1, Москва, «Советская энциклопедия», 1987, 104–106.

ИВАНОВ 1987

Иванов В. В., Верх и низ // Мифы народов мира, т. 1, Москва, «Советская энциклопедия», 1987, 233–234.

ТОПОРОВ 1987

Топоров В. Н., Древо мировое // Мифы народов мира, т. 1, Москва, «Советская энциклопедия», 1987, 398–406.

UTHER 2011

Uther H. J., The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson, part I, Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction, 620 p. (Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 2011).

Марине Айковна Хемчян, к.ф.н.

Институт археологии и этнографии

ЭПИЗОД ВМЕШАТЕЛЬСТВА БОГА В СЮЖЕТАХ АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК

Ключевые слова: сказка, бог, даритель, советчик, функция, преобразование, посредник, сон, историко-этнографический регион, религиозно-мифическое представление.

Испокон веков человек, мечтая о благосостоянии, обращался к богу с просьбой (иногда молча). В статье отражено вмешательство бога в действия героя сказки, выявлены всемогущие, милосердные, воспитывающие, наказывающие и прочие свойства бога. Религиозно-мифологические представления человека (с первобытных родоплеменных времен до христианства, включая период зороастризма и язычества), с разными проявлениями, нашли свое отражение в бытовых и волшебных сказках. Как девиз «бог вездесущ», так и имя бога сопровождает героя в ходе развития сюжета сказки. В процессе исследования выявлены функции бога как дарителя и советчика в армянских сказках. Представлены следующие способы одаривания и совета: а) дарить ребенка бездетным супругам или старухе (часто животного или растительного происхождения, впоследствии с возможностью преобразования), услышав просьбу героя или без просьбы, дарить имущество нищему (иногда испытывая его), дарить чудесные предметы (свещающееся яйцо, скатерть, шапка, подсвечник, дудка) или животных (конь, тигр, петух), одаривать героя способностями и т.д., б) дарение посредничеством (в облике старика, дервиша, ангела), в) помощь герою посредством преобразования (преображая помощника в оленя, в корову, в змею), г) совет во сне. Многочисленные сказки каждого историко-этнографического региона Армении (мотивы вмешательства бога с целью оказания помощи герою) сопоставлены с типами сказок по классификации Аарне-Томпсон-Утера, найдены эквивалентные варианты. Результаты исследования явствуют о том, что дарители, советчики, различные помощники, чудесные предметы и животные в большинстве случаев посланы герою богом.

Dr. Marine H. Khemchyan

Institute of Archaeology and Ethnography

THE GOD INTERVENTION CASE-EPISODE IN ARMENIAN FOLK FAIRY TALES

Keywords: fairy-tale, god, donor, adviser, function, transformation, mediator, dream, historical-ethnographic region, religious-mythical representation.

From ancient times, the man, dreaming of prosperous life and lifestyle, was asking for it to God, sometimes not out loud. The article reflects God's intervention in the actions of the character of the fairy tale. The God's all-powerful, merciful, educating, punishing and other characteristics are revealed. The religious and mythological notions of the man (from ancient tribal times to Christianity, including Zoroastrianism and paganism) are reflected with various manifestations in everyday and magical tales. As the "God is everywhere" motto, so the name of God always accompanies the character during the whole plot of the fairy tale. During

the research the functions of God as a donor and an adviser are revealed. The following forms of donation and advice are presented: a) to give a child to childless spouses or an old woman (often with an animal or plant origin, with a possibility of future transfiguration) upon hearing the character of without a request, to give property to the poor (sometimes through temptations), to give miraculous objects (luminous egg, tablecloth, hat, candlestick, pipe) or animals (horse, tiger, rooster), to give the character with abilities etc.; b) mediated donation (as an old man, dervish, angel); c) helping the character with transformation (transforming him to a deer, a cow, a snake); d) counselling in a dream. Numerous tales of each of the historical-ethnographic regions of historical Armenia (the motives of God's intervention to assist the character) are matched with the types of the fairy tales of Aarne-Thompson-Uther classification and equivalent variants are found. As a result of the research it was revealed that the donors, advisers, various assistants, wonderful objects and animals appearing in the right way and the right time to the fairy tale character in the majority of cases were sent by the God.